

Međuseljački promet zemlje

Vlado Cvjetićanin

U prometu zemlje najneposrednije se izražavaju interesi vlasnika prema zemlji kao osnovnom sredstvu proizvodnje. Stoga je promet zemlje jedan od najkarakterističnijih indikatora socijalnih kretanja na selu i promjena u privatno-vlasničkoj agrarnoj strukturi. Ujedno obim i rasprostranjenost međuseljačkog prometa zemlje indicira u određenoj mjeri i mogućnosti društvene kupovine zemlje. Općenito se može utvrditi da što je veći i intenzivniji promet zemlje to su veće i mogućnosti za njeno preuzimanje u društveno vlasništvo.

Ponuda i potražnja zemlje u proteklom razdoblju bila je u najužoj ovisnosti od socijalnih i ekonomskih promjena na našem selu, prouzrokovanih općim ekonomskim razvojem zemlje, naročito industrijalizacijom i urbanizacijom. Među socijalno-ekonomskim promjenama najvažnije su one koje su nastale uslijed odlaska radne snage sa sela u gradove i industriju. Pored socijalno-ekonomskih činilaca, koji su doveli do toga da mnoga seljačka gospodarstva nisu mogla vršiti ni prostu a kamoli proširenu reprodukciju, agrarna je politika svojim različitim mjerama i poreskom politikom također pridonosila stvaranju sve širih uvjeta i mogućnosti da društvene poljoprivredne organizacije otkupljuju zemlju seljačkih gospodarstava.

Promjene u vlasničkoj strukturi poslije 1955. godine pokazuju tendencije diferencijacije gospodarstava prema veličini posjeda. Mala se gospodarstva još više smanjuju ili davanjem zemlje u zakup ili prodajom zemlje. Radna snaga s ovih gospodarstava se sve više orijentira na stjecanje dohoda izvan poljoprivrede pa rad na gospodarstvu postaje samo izvor dodatnih prihoda. S druge strane veća gospodarstva uzimanjem zemlje u zakup i kupovinom povećavaju svoje površine. Srednji posjed nalazi se u »dilemi«, tj. jednim dijelom zapošljava svoju radnu snagu izvan poljoprivrede i postepeno otuđuje zemlju ili stabilizira posjed ili najzad putem kupovine i zakupa prelazi u više posjedovne kategorije. Ove globalne tendencije u promjenama posjedovne strukture jače su izražene u ekonomski razvijenijim rejonima, gdje su robna proizvodnja, tržište, cijene, poreski sistem i drugi ekonomski faktori imali jači utjecaj.

Pored izvjesne diferencijacije prema veličini, gospodarstva se diferenciraju i prema drugim obilježjima. Dio gospodarstava uopće nema radnu snagu ili u njoj oskudijeva; drugi dio nema poljoprivrednu radnu snagu ili u njoj oskudijeva; vlasnici gospodarstava su lica različitih zanimanja i profesija; većina gospodarstava nema radnu stoku za obrađivanje zemlje; gospodarstva se diferenciraju i po tržišnosti, izvorima dohodaka, načinu obrade zemlje, opremljenosti oruđima i alatkama, stupnju investiranja itd.

Sve ove promjene dovode do toga da se seljačka gospodarstva znatno razlikuju i po odnosu prema zemlji kao osnovnom sredstvu proizvodnje. Uslijed djelovanja veoma različitih motiva i uzroka, pojedine kategorije gospodarstava ispoljavaju manje ili jače tendencije otuđivanja odnosno prisvajanja zemlje.

Najvažniji oblici otuđivanja odnosno prisvajanja zemlje bez sumnje su prodaja i davanje zemlje u zakup i kupovina i uzimanje zemlje u zakup. Kao opći izvor podataka o međuseljačkom prometu zemlje u našoj zemlji poslužio nam je popis poljoprivrede iz 1960. godine¹. U ovom napisu iznijet ćemo najprije osnovne podatke i zapažanja o kupoprodaji, zatim o zakupu i na kraju o nekim društvenoekonomskim pretpostavkama za promet zemlje.

Međuseljačka kupoprodaja zemlje obuhvatila je 1959. g. 204.553 individualnih gospodarstava ili 7,8% od njihovog ukupnog broja. U prometu se nalazilo 94.624 ha zemlje ili 0,84% od ukupnih površina u vlasništvu privatnika.² Za ovako relativno mali obim kupoprodaje postoji više razloga. Prije svega na tržištu zemlje bila je veća ponuda od potražnje. Nije bilo dovoljno zainteresiranih kupaca zemlje. Društvena gospodarstva su malo kupovala zemlju.³ S druge strane jačim gospodarstvima, čija je kupovna moć najveća, nije dozvoljeno da gomilaju zemlju iznad zakonskog maksimuma. Pored toga ni proces deagrarizacije nije svugdje tekao ravnomjerno. Poljoprivrednici koji su se zaposlili u društvenoj privredi i dalje uglavnom zadržavaju zemlju kao vreo dopunskih prihoda i neku »rezervu«⁴ egzistencije.

Kako nas ovdje zanimaju tendencije pojedinih kategorija gospodarstava u prometu zemlje iznijet ćemo podatke o strukturi gospodarstava koja su sudjelovala u kupoprodaji zemlje.

¹ U vrijeme popisa naročito se intenzivno razvijala naša cjelokupna privreda, radna snaga sa sela upošljavala se u društvenoj privredi, kupovna je moć seljaka rasla. Kooperacija individualnih gospodarstava sa društvenim sektorom intenzivno se razvijala, a društveni je sektor još uvijek više zakupljivao nego što je kupovao zemlju od privatnih gospodarstava. Do danas se situacija u pogledu prometa zemlje sigurno znatno izmijenila. Stopa privrednog rasta a onda i zapošljavanja je danas manja, društveni se sektor posljednjih nekoliko godina više orijentirao na kupovinu zemlje od individualnih gospodarstava, a manje na zakup, obim i oblici kooperacije variraju, društveni je sektor je znatno jači i teritorijalno šire distribuiran i sl. Zbog svega toga, ovaj se popis, koji je fiksirao stanje a ne kretanje, tj. odnosi se samo na promet u 1959. godini, može se smatrati karakterističnim, iako ne sasvim reprezentativnim za cijelo novije razdoblje.

² S obzirom na tehniku popisa poljoprivrede nameće se i kritički pristup podacima, koje je on pružio. Naime, popisom nisu obuhvaćeni svi posjednici zemlje (izostavljena su nepoljoprivredna domaćinstva koja imaju zemlju, a žive na područjima većih gradova). Nadalje, popis je zasnovan na izjavama vlasnika, pa uslijed njihove neiskrenosti a i neznanja, može se sumnjati u tačnost iskazanih podataka, naročito u pogledu veličine površina u vlasništvu i u prometu. Tako je npr. popis iskazao više kupljene nego prodane zemlje. Više je kupljeno nego prodato 22.89% ha zemlje. Ovo je vjerojatno nastalo zbog toga što popis nije obuhvatio prodaju zemlje većine deagrariziranih domaćinstava koja su napustila poljoprivredu i prešla u gradove.

³ Poznato je da se društveno poljoprivredne organizacije nisu do sada dovoljno javljale kao kupci zemlje.

Računa se da su društvena gospodarstva u zadnje četiri godine prosječno kupovala cca 40.000 ha zemlje i na taj način povećavali svoje površine prosječno za 2,3%. Prije toga poljoprivredne organizacije su još znatno manje kupovale zemlju od privatnika.

Tabela br. 1.

Struktura gospodarstava u kupoprodaji

Kategorija posjeda	% od ukupnog broja gospodarstava			
	Samo prodavalo	Samo kupovalo	Istovremeno kupovalo i prodavalo	Ukupno sudjelovalo u kupoprodaji
Do 4 ha	2,8	3,7	0,6	7,0
Više od 4 ha	2,8	5,2	1,1	9,0

Ako znamo da od ukupnog broja gospodarstava preko 60% otpada na ona sa posjedom do 4 ha onda ovo podjednako relativno učešće gospodarstava u prodaji zemlje u stvari znači brojčano veće sudjelovanje posjeda sa do 4 ha zemlje. (44.940 gospodarstava s posjedom do 4 ha prodavalo je zemlju, a od gospodarstava s većim posjedom od 4 ha samo 27.680). Relativno više su kupovala veća gospodarstva (odnos postotaka je 5,2% : 3,7%). Ako razmotrimo strukturu gospodarstava — učesnika u kupoprodaji zemlje dolazimo do sličnih odnosa. Naime gospodarstva s posjedom do 4 ha zastupljena su među gospodarstvima prodavcima sa 61,9%, među gospodarstvima kupcima sa 53,2%, a među gospodarstvima istovremeno kupcima i prodavcima sa 46,6%. U ukupnom broju gospodarstava koja su sudjelovala u kupoprodaji zemlje ima ih 42,8%. Znači težnja ka potpunom otuđenju zemlje jače je izražena u gospodarstva sa manjim posjedom, koja su istovremeno i jače zahvaćena procesom deagrarizacije. Ponuda zemlje na prodaju dolazi uglavnom od staračkih domaćinstava i općenito od domaćinstava-gospodarstava koja oskudijevaju u radnoj snazi, inventaru i sprezi. Ipak, donekle zbunjuje podatak o većem sudjelovanju gospodarstava sa posjedom do 4 ha u kupovini zemlje. Međutim ako od toga odbijemo 13,4% koliko se odnosi na gospodarstva s posjedom od 3—4 ha, a to su većinom oni srednji posjednici koji žele svoj položaj u poljoprivredi da stabiliziraju i povećaju zemljišni fond onda dobijamo da od ukupnog broja gospodarstava kupaca, na gospodarstva s posjedom do 3 ha otpada svega 39,8%.

Procentualni odnosi učešća gospodarstava u kupoprodaji pokazuju iste tendencije kao ih predočimo i po republikama i pokrajinama. Međutim treba istaći da je kupoprodaja zemlje raširenija u SR Srbiji, naročito na području uže Srbije, i u SR Bosni i Hercegovini, nego li na ostalim područjima.

Za promjene posjedovne strukture važan je obim zemlje u prometu. Evo o tome podataka.

Tabela br. 2

Smanjivanje i uvećavanje posjeda kroz kupoprodaju

Kategorija gospodarstva	P o v r š i n e u h a						% ± od vlastitih površ.
	Prodano	% od vlastitih površ.	Kupljeno	% od vlastitih površ.	Više kuplj., +	više prod., —	
Do 4 ha	40.358	1,27	34.649	1,09	—5.709	—0,18	
Više od 4 ha	31.370	0,39	59.975	0,74	+28.605	+0,35	
Ukupno	71.728	0,64	94.624	0,84	+22.896	+0,20	

I ovdje je lako uočiti da su tendencije iste kao i kod učešća gospodarstava u kupoprodaji. Naime, posjedi do 4 ha više prodaju, nego što kupuju zemlju. Ove kategorije gospodarstava prodale su 1,27% vlastitih površina,

a kupile 1,09%. Najviše otuđuju zemlju kategorije do 2 ha, koje su prodajom umanjile vlastite površine (kategorije do 1 ha za 2,40%, a kategorije od 1 do 2 ha za 0,29%). Nasuprot ovakvim tendencijama kod nižih posjedovnih kategorija, posjedi veći od 4 ha više kupuju nego što prodaju zemlju. Ove kategorije gospodarstava prodale su 0,39%, a kupile 0,74% od ukupnih vlastitih površina i sve su povećale svoje posjede (povećanje se kreće od 0,36% za kategoriju s preko 10 ha, do 0,41% za kategoriju od 5—8 ha).

Istovetni podaci za republike i pokrajine uglavnom potvrđuju ove tendencije. Ipak je interesatno sagledati regionalne razlike.

Tabela br. 3

Učešće gospodarstava do 4 ha u ukupnim prodatim i kupljenim površinama

Republika ili pokrajina	Prodali od ukupne zemlje u prodaji (%)	Kupili od ukupne zemlje u kupovini (%)	Razlika između prvog i drugog postotka
SR Srbija	51,6	31,9	19,7
— AP Vojvodina	66,6	35,8	30,8
— AP Kosmet	57,4	30,1	27,3
— uža Srbija	41,8	30,0	11,8
SR Hrvatska	64,5	46,8	17,7
SR Slovenija	32,8	34,4	—1,6
SR Bosna i Hercegovina	55,1	39,9	15,2
SR Makedonija	72,2	43,8	28,4
SR Crna Gora	46,4	22,0	24,4

Dakle, svagdje su gospodarstva sa posjedom do 4 ha zemlje znatno više zastupljena u masi prodane nego li u masi kupljene zemlje. Ove se razlike naročito ističu u AP Vojvodini, SR Makedoniji, AP Kosmetu i SR Crnoj Gori.

Međuseljački zakup znatno je rašireniji nego li kupoprodaja zemlje. Računa se da se u zakupu u proteklih 10 godina prosječno godišnje nalazilo oko 450.090 ha zemlje ili 3,6% od ukupnih poljoprivrednih površina u našoj zemlji. U širem smislu zakup indicira postojanje suprotnih interesa među posjednicima zemlje. S jedne strane posjeduju zemlju oni koji je ili neće da obrađuju ili ne mogu da to čine (zbog nedostatka radne snage, oruđa ili stoke), ili pak nemaju računa da zemlju obrađuje u svojoj režiji. S druge strane postoje i takvi koji zemlju hoće da obrađuju ili zbog toga što im je to ekonomska nužda (nedostatak vlastite zemlje) ili zbog toga što su dovoljno ekonomski jaki (dobra opremljenost oruđima, radnom stokom, radnom snagom itd.) pa uzima tuđu zemlju u zakup radi stjecanja ekonomske koristi, podizanja svoje tržišnosti, bogaćenja i sl.

Sva zemlja koja se daje i u društveni i u privatni zakup u stvari je ona rezerva iz koje treba povećavati površine u vlasništvu društva. Otuda je količina te zemlje jedan od indikatora mogućnosti proširenja društvenog sektora.

Opće tendencije u međuseljačkom zakupu slične su onima u kupoprodaji. U stvari i ovdje djeluju isti ili slični društveno-ekonomski faktori.

U 1959. godini u našoj zemlji davalo je svoju zemlju u zakup drugome 189.372 ili 7,2% od ukupnog broja gospodarstava, uzimalo je u zakup 278.890 ili 10,6% gospodarstava. Dakle ukupno je 480.861 gospodarstvo učestvovalo u zakupu, što čini 18,3% od svih individualnih gospodarstava. Među gospo-

darstvima koja samo daju u zakup na gospodarstva s posjedom manjim od 4 ha, otpadalo je 74,10%, među gospodarstvima koja samo uzimaju u zakup 59,40%, među gospodarstvima koja istovremeno i daju i uzimaju zemlju u zakup 51,60%.

Podaci dakle pokazuju da zemlju u zakup češće daju manja gospodarstva. Dakle, za razliku od sitnovlasničke kapitalističke poljoprivrede, u kojoj mala gospodarstva zbog manjka vlastite površine više uzimaju u zakup zemlju od većih gospodarstava, u uvjetima naše poljoprivrede javlja se sasvim suprotna tendencija. Veća gospodarstva pokazuju veći interes za tržište, pa ih ekonomski interes goni na veće uzimanje zemlje u zakup. Ako gledamo ukupno učešće ove dvije grupacije gospodarstava u zakupu, odnos postotaka je 18,40% : 18,30%. Znači seljačka gospodarstva bez obzira na veličinu posjeda podjednako učestvuju u zakupu, ali sitnija u njega ulaze pretežno kao zakupodavci, a krupnija pretežno kao zakupnici.

Poređenje između kupoprodaje i zakupa pokazuje da gotovo tri puta više gospodarstava učestvuje u zakupu (18,30% : 7,80% od ukupnog broja svih gospodarstava). Ako bi se uzeo u račun i društveni zakup onda proizlazi da svako peto privatno gospodarstvo u Jugoslaviji stupa u zakupne odnose. Zakup je dakle dominantan oblik prometa, što svjedoči o tome da se proces deagrarizacije u nas odvija pretežno polovično, odnosno da je vezanost našeg seljaka za zemlju još uvijek relativno jaka i pored svih društveno-ekonomskih promjena koje su se dogodile na našem selu. Ova pojava ima i svoje jake egzistencijalne motive. S jedne strane zemlja služi kao siguran ekonomski oslonac, naročito onima koji još uvijek nisu stabilizirali svoj položaj u nepoljoprivrednom zanimanju. S druge strane još uvijek jaka tradicionalna shvaćanja o zemlji, kao o nekretnini trajne vrijednosti, koja treba da se čuva »za svaki slučaj« izaziva kolebljivost jednog dijela ovih domaćinstava kad je u pitanju i formalno odricanje od naslova vlasništva kroz prodaju zemlje društvu ili privatniku.

Putem zakupa seljačka su gospodarstva povećala svoje posjede za 0,80%. U zakupu se nalazilo ukupno 402.951 ha, od čega je 51.199 ha društvene zemlje. Kao i kod kupoprodaje, gospodarstva s posjedom do 4 ha zemlje u pravilu su smanjila svoje posjede putem zakupa, a posjedi veći od 4 ha povećali su svoje posjede. Tako, na primjer, posjedi do 4 ha u SR Srbiji i SR Hrvatskoj smanjili su svoje vlastite površine za 153.484 ha ili 7,03% od vlastitih površina. Istovremeno posjedi veći od 4 ha u ove dvije republike povećali su svoje površine putem zakupa za 157.867 ha. Znači veliki seljački posjed uspijeva da i pored relativno jakog društvenog sektora u ovim republikama koristi povoljne uvjete na tržištu zemlje, i da sa svojim proizvodno-tehničkim rezervama i radnom snagom obrađuje više zemlje nego što ima u vlasništvu.

Što se tiče porijekla zemlje koja se nalazila u zakupu seljaka, podaci pokazuju da su poljoprivredna gospodarstva dala u zakup 67,20% od ukupne zemlje dane u zakup, nepoljoprivredna domaćinstva 20,10%, a društvena gospodarstva 12,70%.⁴ Realna je pretpostavka da se pretežni dio zemlje poljoprivrednih gospodarstava u stvari odnosi na zemlju mješovitih gospodarstava (s dijelom radne snage uposlene izvan poljoprivrede) i na staračka

⁴ U zemlju poljoprivrednih gospodarstava svrstana je sva zemlja onih gospodarstava čija radna snaga radi na gospodarstvu (potpuno ili djelomično) i čija egzistencija pretežno ili u potpunosti ovisi o posjedu.

domaćinstva (bez radne snage uopće), jer je ovih gospodarstava najviše među gospodarstvima s malim posjedom (2—3 ha i dijelom od 3—4 ha), za koje smo naprijed utvrdili da pretežno daju zemlju u zakup.

Dok je u predratnoj Jugoslaviji dominantan oblik zakupa bio zakup u naturi ili za obradu, danas pretežni broj gospodarstava daje u zakup zemlju za novac. Od ukupnog broja gospodarstava koja zemlju uzimaju u zakup 46,2% zakupljuju za novac, 37,4% za proizvode, 4,2% za obradu, a 12,2% dobiva zemlju u zakup besplatno. 51,5% zemlje držano je u zakupu za novac, 35,5% za proizvode, 2,4% za obradu, a 10,6% besplatno.

Ako bismo gornje pokazatelje o oblicima zakupa uzeli samo kao parcijalni indikator stupnja razvijenosti robnonovčanih odnosa na selu i uklapanja u društvenu podjelu rada, onda bismo dobili ovakav redoslijed područja u našoj zemlji: SR Slovenija (68,2%)⁵, SR Makedonija (59,4%), AP Vojvodina (51,4%), SR BiH (43,6%), SR Hrvatska (42,1%), SR Crna Gora (40,1%), SR Srbija (39,6%), AP Kosmet (37,8%) i područje uže Srbije (32,1%). Redoslijed prema postotku zemlje držane u zakupu za novac mijenja donekle raspored utoliko što područje SR Hrvatske dovodi na treće mjesto, a AP Vojvodinu na peto mjesto.⁶

Iznenaduje relativno visoki postotak gospodarstava koja su dobila u zakup zemlju besplatno. Tu se vjerojatno radi o zemlji domaćinstava koja su napustila selo i svoje imanje i odselila u grad, a zemlju čiji su još titularni vlasnici daju rodbini besplatno u zakup. Tu se može ubrojiti i napuštena zemlja kolonista, koju besplatno uživaju seljaci koji se nisu kolonizirali, jer takvu zemlju nije svugdje preuzeo društveni sektor u obradu. Vjerojatno je da se u režim besplatnog zakupa svrstavao i dio uzurpirane zemlje, bilo privatne ili društvene.

Ako oba oblika međuseljačkog prometa promatramo zajedno, izlazi da je nešto manje od 700.000 ili preko 26% gospodarstava na neki način sudjelovalo u prometu zemlje sa oko 500.000 ha zemlje ili 4,5 od ukupnih vlastitih površina. U nekim područjima ukupan promet je bio i znatno veći kao na primjer, u Vojvodini (40,6% gospodarstava sa 9,0% zemlje), SR Srbija (29,7% gospodarstava sa 4,5% zemlje) ili SR Makedonija (37,3% gospodarstava sa 4,6% zemlje).

Sudjelovanje društvenog sektora u prometu zemlje bilo je relativno malo i nekontinuirano, pa je i to utjecalo na pojačani međuseljački promet. Ovako obiman međuseljački promet zemlje može se smanjiti samo jačim angažiranjem društvenih subjekata na zahvatanju privatne zemlje u društvenu obradu kroz kooperaciju, kupovinu ili zakup zemlje, i to naročito od onih seljačkih gospodarstava, koja su iz bilo kojih razloga spremna da potpuno ili djelomično, stalno ili privremeno otuđe svoju zemlju.

* * *

Društvenoekonomske pretpostavke za međuseljački promet zemlje potražiti ćemo među onim objektivnim procesima i kretanjima u privatnovlasnič-

⁵ U zagradi se navodi % gospodarstava koja uzimaju u zakup za novac.

⁶ Vrijednost ovog indikatora posve je relativna, jer uvid u stupanj razvijenosti robnonovčanih odnosa na selu zahtijeva mnogo kompleksnije analize i mjerenja. Na primjer, i karakter poljoprivredne proizvodnje u određenom rejonu ima utjecaja na obim cirkulacije novca na selu (uzgajanje određenih kultura u nekim našim krajevima oduvijek su bile namijenjene prodaji-unovčenju kao, na primjer, duhan, loza), a djelomično je i tradicija u nekim zaostalim krajevima utjecala na veličinu novčanih fondova sela (novac je bio potreban za miraz, kupovinu djevojke, nekretnina i sl.). Ovo jasno nije automatski značilo i visok stupanj razvijenosti robnonovčanih odnosa.

koj strukturi naše poljoprivrede, koji su po našem mišljenju imali neposrednog utjecaja na obim i rasprostranjenost prometa zemlje i na diferencirani odnos gospodarstava prema zemlji kao osnovnom sredstvu proizvodnje.

Poljoprivredna gospodarstva⁷ moguće je podijeliti na dvije osnovne grupe s obzirom na odnos njihovih vlasnika prema gospodarstvu. Prvu grupu čine gospodarstva u vlasništvu domaćinstava čiji svi za rad sposobni članovi rade na gospodarstvu. To su »čista« poljoprivredna domaćinstva.⁸ U drugu grupu spadaju gospodarstva u vlasništvu onih domaćinstava koja ili uopće nemaju produktivne članove (staračka domaćinstva) ili im samo dio produktivnih članova stalno radi na gospodarstvu (»mješovita« gospodarstva) ili im svi produktivni članovi ne rade na gospodarstvu (nezemljoradnička domaćinstva). Domaćinstva ove grupe ili sasvim ili pretežno upotrebljavaju tuđu radnu snagu. Prva je grupa domaćinstava brojnija, ali se neprestano smanjuje, dok se druga povećava uslijed općih demografskih i socijalnih procesa, iako neka od domaćinstava u ovoj grupi izumiru sasvim, druga se neće reproducirati kao poljoprivredna, a treća se tek izuzetno mogu ponovo pretvoriti u potpuno poljoprivredna.

Ako bismo na osnovu ovih kriterija razvrstali gospodarstva, onda su ona prema veličini posjeda ovako raspoređena:

Tabela 4

Struktura gospodarstava prema zapošljavanju radne snage

Kategorija posjeda	Broj »čistih« poljoprivrednih gospodarstava		Broj »mješovitih« gospodarstava		Broj gospodarstava bez radne snage (staračka)		Broj nezemljoradničkih domaćinstava	
		%		%		%		%
Do 1 ha	162.197	34,5	194.639	41,4	27.618	5,9	85.489	18,2
1— 2 ha	225.071	50,5	176.742	39,7	15.327	3,4	28.727	6,4
2— 3 ha	228.767	58,2	141.480	36,0	9.112	2,3	13.461	3,5
3— 4 ha	196.668	64,1	98.605	32,1	5.198	1,7	6.222	2,2
4— 5 ha	171.971	68,3	72.744	29,0	3.430	1,3	3.457	1,4
5— 8 ha	304.162	72,0	109.987	26,0	3.980	1,0	3.818	1,0
8—10 ha	107.184	75,6	32.695	23,0	1.038	0,7	994	0,7
10 i više	137.409	73,3	47.195	25,1	—	—	1.294	0,7
Ukupno	1.533.329	58,6	874.089	33,4	67.223	2,5	143.462	5,5

Od ukupnog broja gospodarstava (2,618.103) na »čista« poljoprivredna gospodarstva otpada 1,533.329 ili 58,6%, na drugom mjestu su »mješovita« gospodarstva (874.089 ili 33,4%), na trećem su nezemljoradnička (143.462 ili 5,5%) i na kraju staračka domaćinstva kojih ima 67.223 ili 2,5%. Realno je pretpostaviti da gospodarstva-domaćinstva koja smo svrstali u mješovita,

⁷ Pojam poljoprivrednog gospodarstva ovdje se uzima kao proizvodni, a ne sociološki pojam.

⁸ Ako se poljoprivredno obilježje domaćinstava određuje samo po izvorima dohotka, onda nije moguće tvrditi za nijedno domaćinstvo da je potpuno poljoprivredno jer u robnonovčanom društvu svako domaćinstvo stječe dohotke i izvan gospodarstva, pa bili ti dohoci i vrlo minimalni.

nepoljoprivredna i bez aktivnih članova uzimaju učešće u prometu zemlje pretežno kao prodavci odnosno zakupodavci zemlje, a »čista« poljoprivredna gospodarstva pretežno kao kupci i zakupci zemlje.

Veliko prisustvo sitnog posjeda u nacionalnoj poljoprivredi ima za posljedicu pojačani međuseljački promet zemlje. U kapitalističkim uvjetima taj promet bi bio svakako veći, međutim, i u našim uvjetima ova činjenica vrši odlučujući utjecaj na promet zemlje, mada u nas taj promet poprima i specifične forme, jer pored kupoprodaje i zakupa, zemlja se poklanja, napušta, ustupa na ime podmirenja različitih troškova, uzurpira i sl.

Prema podacima u tabeli 3, »čista« poljoprivredna gospodarstva ili ona koja svu svoju radnu snagu zapošljavaju na gospodarstvu, relativno su najviše zastupljena u kategorijama iznad 4 ha zemlje, naročito među onima koja drže 5—8, 8—10 i više od 10 ha zemlje. Postotak ovih gospodarstava među gospodarstvima s posjedom većim od 5 ha kreće se u SR Srbiji od 75,6% (kategorija 5—8) do 80% (kategorija 8—10 i s više od 10 ha), u AP Vojvodini između 80% i 88%, u AP Kosmetu između 65% i 68%, na područje uže Srbije između 75% i 80%, u SR B i H taj postotak kreće se oko 70%, u SR Makedoniji cca 68% i u SR Crnoj Gori 72%. Dakle, svagdje su poljoprivredna gospodarstva najgušće distribuirana u kategorijama s većim posjedom. S obzirom da ova gospodarstva svu svoju radnu snagu upošljavaju samo na svom posjedu, prirodno su usmjerena na maksimalno korištenje tog posjeda i proizvodnih rezervi kojima raspolažu. Ova gospodarstva uglavnom imaju dovoljno radne snage ili ako u njoj oskudijevaju imaju mogućnosti da unajme tuđu radnu snagu. Na ovo upućuju i podaci o distribuciji poljoprivredne radne snage na gospodarstvima. Od ukupnog broja gospodarstava, koja raspolažu sa 3 radnika, na gospodarstvu s posjedom većim od 5 ha otpada 42,2%, sa 4 radnika 52,1%, a sa 5 i više radnika 63,0%, dok su ova poljoprivredna gospodarstva u ukupnom broju gospodarstava zastupljena sa svega 28,7%.

Općenito možemo ustvrditi da su veća poljoprivredna gospodarstva više usmjerena na tržišnu proizvodnju, bolje su proizvodno opremljena i imaju jaču kupovnu moć, ulaze u proizvodnju s više ekonomske računice i stoga mogu unajmljivati tuđu radnu snagu (obično iz viška radne snage s malih posjeda). Prednost ovih gospodarstava sastoji se i u tome što na većem posjedu mogu lakše izdržavati veći broj radne stoke, nego li mala gospodarstva, pogotovo ona koja su po svojoj usmjerenosti na stjecanje prihoda više nepoljoprivredna nego poljoprivredna. Veći je posjed, gledano relativno, tri puta bolje snabdjeven radnom stokom, jer od svih gospodarstava kod kojih je popis poljoprivrede registrirao višak radne stoke, na gospodarstva s većim posjedom od 5 ha otpada oko 50%. U ravničarskim područjima taj je postotak još veći. Pomenemo li i to da se preko 50% od ukupnog broja traktora i konja nalazi na ovim gospodarstvima, onda je očigledna bolja snabdjevenost većih gospodarstava vučnom spregom.

Sve to u stvari omogućuje da veći posjed ispoljava tendencije prisvajanja zemlje kupovinom, uzimanjem u zakup, uzurpacijom itd.

Postoci u tabeli 4 pokazuju da je mješovitih gospodarstava sve manje u višim posjedovnim kategorijama, što znači da su manji posjedi više orijentirani na zapošljavanje izvan gospodarstva. Podaci po republikama i pokra-

jinama pokazuju gotovo indentične odnose. Najviše je mješovitih gospodarstava u kategoriji do 1 ha i od 1—2 ha u SR Sloveniji (52,3% odnosno 50,6%) i u SR Makedoniji (50,1% odnosno 41,7%).

U vrijeme popisa poljoprivrede u društvenoj je privredi bilo zaposleno 1.306.000 lica iz mješovitih gospodarstava, što znači da je jedno mješovito gospodarstvo prosječno davalo 1,5 zaposlenih.⁹ Poznato je da se više i lakše zapošljavala mlađa radna snaga, kako zbog veće produktivnosti i bolje stručne spreme mlađih ljudi, tako i zbog višeg nivoa životnih aspiracija. Međutim, pretpostavke da se lica koja upravljaju gospodarstvom znatno manje upošljavaju nego drugi članovi domaćinstava nisu osnovane. Tako, na primjer, od ukupno 237.108 poljoprivrednih domaćinstava u SR Hrvatskoj čiji su članovi bili zaposleni, iz 49% je to bilo lica koje upravlja gospodarstvom. Drugim riječima iz svakog drugog mješovitog domaćinstva zaposlen je i domaćin, odnosno na svakom petom gospodarstvu lice koje upravlja nije više poljoprivrednik. Motivi zapošljavanja kućedomaćina kriju se velikim dijelom i u socijalnim pravima koja na osnovu toga vuče cijela uža porodica. Ova činjenica o relativno velikom stupanju u radni odnos lica koja upravljaju gospodarstvom svakako sa svoje strane **indicira orijentiranost cijelog domaćinstva na napuštanje poljoprivrede i rada na gospodarstvu**. U porodici gdje glava porodice nije više poljoprivrednik vrlo vjerovatno nisu ili neće biti poljoprivrednici ni ostali članovi. Takve porodice više školuju djecu i češće preseljavaju u grad. Njihove su specifičnosti u odnosu na poljoprivrednu proizvodnju u slijedećem: rad na gospodarstvu postaje dodatan, pa i prihodi sa gospodarstva postaju manji od prihoda iz radnog odnosa, žena kao domaćica više radi i na posjedu, dodatno rade i djeca; na gospodarstvu u pravilu jača orijentacija na naturalnu proizvodnju; **zemlja se više prodaje, daje u zakup i kooperaciju**; dio površina se zapušta; ne gaji se radna stoka; u cjelini se na gospodarstvu dezinvestira; sve se podređuje socijalnim aspiracijama domaćinstva da se više ne reproducira kao poljoprivredno, premda se bavi poljoprivredom i drži posjed dok mu je to oportuno ili nužno.¹⁰

Na osnovu prosječnih površina pojedinih kategorija gospodarstava izvršili smo ekspanziju površina mješovitih gospodarstava i došli do zaključka da se u njihovom posjedu nalazi oko 3.100.000 ha ili 27,8% od ukupnih površina svih privatnih gospodarstava. Mješovita gospodarstva u kategorijama do 4 ha zemlje, drže oko 34% od tih površina. Na tržištu zemlje javlja se dobar dio baš ove zemlje u prodaji ili se nudi u zakup. Zato je postupno preuzimanje ove zemlje u društveno vlasništvo i stvaranje i proširenje svih onih uvjeta koji će kod ovih gospodarstava rezultirati sve jačom sklonošću ka dobrovoljnoj eksproprijaciji važan zadatak naše agrarne politike.

Domaćinstva koja uopće **nemaju radne snage** a imaju gospodarstvo, u stvari su većinom **domaćinstva starih i nemoćnih**. Rasprostranjenost starijih domaćinstava u našoj poljoprivredi, ako se izuzmu ona koja su to obi-

⁹ Od vremena popisa poljoprivrede povećao se broj zaposlenih sa mješovitih gospodarstava. Računa se da taj broj danas iznosi oko 1.450.000.

¹⁰ Međutim, ovo je samo osnovna tendencija u odnosu na koju postoji mnoštvo devijacija. Ponekad je jak motiv traženja zaposlenja i stupanja u radni odnos težnja novopečenog radnika-službenika da ojača svoje gospodarstvo i da kupi zemlju. Osobito se to događa tamo gdje se još očuvala tradicionalna seljačka glad za zemljom. Isto tako ponekad zaposleni poljoprivrednici intenziviraju i specijaliziraju proizvodnju na gospodarstvu, te postepeno smanjuju svoje zemljišne površine.

lježe stekla zbog toga što uopće nisu imala potomstva, u pozitivnoj je korelaciji sa nivoom deagrarizacije, te obimom i tokovima migracije stanovništva. Proces »starenja« poljoprivrednika uzrokovan je selektivnim obilježjima migracije stanovništva sa gospodarstava u društvenu privredu, iz sela u grad, a s obzirom na dob i radne potencije. Budući da raste obuhvaćenost omladine školovanjem, a to u stvari znači odlazak potencijalne radne snage sa gospodarstava, to treba očekivati još brže povećanje broja staračkih poljoprivrednih domaćinstava u neposrednom razdoblju.

Pouzđano se može prognozirati da će se u kategoriju staračkih domaćinstava svrstati preko 50% domaćinstava u kojima su sada za rad sposobna lica u dobi između 50 i 65 godina. Podaci u prednjoj tabeli iskazuju dakle u svakom slučaju donji broj poljoprivrednih gospodarstava koji se nalaze u vlasništvu starih i nemoćnih.

Množeći srednje veličine posjeda svake kategorije sa brojem staračkih domaćinstava u toj kategoriji, izračunali smo da staračka domaćinstva u Jugoslaviji drže oko 151.220 ha zemlje.

Domaćinstva bez radne snage su gotovo beziznimno i bez stoke i bez inventara. Stoga ona ili slabo obrađuju dio površina, a dio su zapustila ili kooperiraju ili daju u zakup. Međutim, većina bi se ovih domaćinstava, uslijed pomenutih okolnosti, rado otarasila zemlje prodajom, ali se na to teško odlučuju zbog neosigurane egzistencije.

Rasprostranjenost gospodarstava u vlasništvu nezemljoradnika također je rezultat odlaska stanovništva iz poljoprivrede, ali dijelom je uvjetovana i tradicionalnim činiocima (službenici u nizu generacija zadržali su zemlju, naročito u našim manjim gradovima). Dio nezemljoradnika koji se smjestio u gradove drže zemlju do maksimuma od 3 ha, da bi ubirao rentu i bio vlasnik zemlje kao neke »rezerve« za egzistenciju. Drugi dio nezemljoradnika, koji je ostao u selu, zadržao je posjed kao okućnicu.

Prema našoj ekspanziji, nezemljoradnička domaćinstva posjeduju 352.815 ha zemlje, međutim iz pomenutih razloga može se pretpostaviti da posjeduju znatno više zemlje.

Nezemljoradnička domaćinstva s posjedom do 1 ha možemo praktički zanemariti, jer u stvari posjeduju okućnicu. Ostale kategorije nezemljoradničkih domaćinstava većinom daju svoju zemlju u zakup, prepuštaju rodbini uz uvjet da im se da dio prinosa u naturi ili i bez uvjeta, a nerijetko su posjed zapustili. Dio nepoljoprivrednih domaćinstava koja su napustila selo i prešla u grad prodaju zemlju.

O tome kako gospodarstva stoje s obzirom na radnu stoku uvelike ovisi i njihovo učešće u prometu zemlje. Podaci o tome pokazuju da je u Jugoslaviji 47,5% gospodarstava bez radne stoke, a ona pretežno imaju mali posjed. Međutim, od gospodarstava koja imaju radnu stoku svega 52,0% imaju konje. Sigurno je da ovakva opća slaba snabdjevenost seljačkih gospodarstava sa spregom pogoduje razvijanju zakupnih odnosa među seljacima i ima određeni utjecaj na obim i rasprostranjenost takvih odnosa.

Spomenuli smo pojave dezinvestiranja u gospodarstvo kod mnogih posjednika zemlje, naročito kod mješovitih gospodarstava. To je pogoršalo i onako slabi fond opreme, kojim su gospodarstva raspolagala, jer ga nisu obnavljala i modernizirala.

Popis poljoprivrede registrirao je 145.359 sijačica, 297.730 sječki i krunjača, 25.930 kosačica za travu, 7.845 samovezačica, 436.705 prskalica, oko 1.500 traktora i prosječno 59 plugova na 100 gospodarstava. U odnosu na ukupan broj gospodarstava to su još uvijek skromne brojke. Međutim, kada se pogleda distribucija ovih alatki i mašina prema kategorijama posjeda onda pada u oči znatno veći postotak opreme u posjedu većih gospodarstava, tj. onih sa više od 4 ha zemlje. Ova gospodarstva posjeduju više od 80% mašina i alatki. Jasno je da ovakav disproportionalni raspored postojećeg fonda opreme na gospodarstva različite veličine utječe na promet zemlje i diferencirani odnos gospodarstava u tom prometu.

Promjene socijalne strukture stanovništva koje se manifestiraju u prvom redu u migraciji radne snage i stanovništva iz agrarnih područja u gradove i industrijske rejone imale su određeni utjecaj i na promet zemlje. S jedne strane napuštanje sela povećalo je broj nepoljoprivrednih domaćinstava sa zemljom. Mnogi, naročito oni koji su doselili u manje gradove, kupili su novu zemlju koju obrađuju kao okućnicu.

S druge strane radna snaga sa sela zapošljavala se a da nije istovremeno bila u mogućnosti i da preseli svoje domaćinstvo u grad ili bližu okolicu radnog mjesta. Takva domaćinstva rasprodaju višak zemlje ili pak taj višak daju u zakup drugome. Općenito se može konstatirati da je na tržištu zemlje dobri dijelom dolazila zemlja baš ovih deagrariziranih domaćinstava kako u kupoprodaji tako i u zakupu.

Stanoviti utjecaj na agrarnu strukturu, pa i na promet zemlje ima i dnevna, tjedna i sezonska migracija radne snage, koje mogu na razne i suprotne načine utjecati na agrarnu strukturu. Prvenstveno ubrzavaju njeno mijenjanje, jer lica koja putuju imaju manje vremena za obradu zemlje i posjed im je veći teret. Migrirajuća radna snaga teži preseljavanju, pa kada ga ostvari otuđuje i posjed.

SUMMARY

PEASANTS' LAND TRADE AND LAND LEASE RELATIONSHIPS

In the author's opinion the peasants' land trade and land lease relationships express in the most direct way the interests of landowners to their land as the basic means of production. Therefore these relationships represents one of the most characteristic indicators of social changes in agriculture and changes in landownership agrarian structure. At the same time the author points out that definite correlation exists between the volume and intensity of peasants' land transfer transactions and the possibilities for taking over the land into social ownership.

In 1959. 304.553 private land owners or 7,8% of their total number participated in land-buying and land-selling transactions. In circulation there were 94.624 hectares of land or 0,84% of the total acreage in private ownership. In land-lease relationships participated, 480.861 farms (or 18,3% of their total number) with 351.752 hectares of land.

Using a lot of suitable informations the author finds out the tendencies and inclinations of private landowners towards their land according to whether certain categories of landowners, participate more in selling and renting their land or in buying land and taking land on lease. The farms with income partly sprung from agricultural and partly from nonagricultural activities, as a rule, aliente their land

more intensively. On the other hand larger farms (5—10 ha) show considerable tendency of buying land and taking land on lease. Also changes in size of farms due to land transfer transactions are shown.

At the end the author analyses the social and economical presumptions for the land transfer transactions among peasants and in connection with this explicates the data about labour power on farms, nonfarm employments of peasants, equipment of farms, power units and migrations of agricultural population.

РЕЗЮМЕ

ОБОРОТ ЗЕМЛИ МЕЖДУ ЕДИНОЛИЧНЫМИ ХОЗЯЙСТВАМИ

Автор анализирует оборот земли между единоличными хозяйствами в Югославии, считая что именно этот оборот земли самым непосредственным способом отражает интерес собственников к земле, как основному средству производства. Из-за этого этот оборот земли является из самых характерных указателей социальных движений в деревне и изменений в частнособственнической аграрной структуре. В то же время автор показывает, что есть соотношение между объемом и интенсивностью оборота земли, с одной стороны, и возможностью включения этой земли в общественную собственность, с другой.

В купке-продаже земли между единоличными хозяйствами в 1959 году участвовало 204.553 или 7,8% единоличных хозяйств. В обороте находилось 94.624 гектара земли или 0,84% всей земли находящейся в собственности единоличников. В аренде участвовало 480.861 хозяйство или 18,3% с 351. 752 гектарами земли.

На основании большого количества данных автор устанавливает основные тенденции и отношения единоличных хозяйств к земле, смотря на то, что определенные категории имений больше делают: продают ли землю и дают в аренду, или же её покупают и берут в аренду. Больше землю продают и дают в аренду такие хозяйства, которые получают доходы и мимо сельскохозяйственной деятельности, потому что некоторые их члены зарабатывают вне рамок самого хозяйства. Не трудно заметить, что более большие хозяйства (5—10 гектаров) показывают тенденцию покупать землю и брать её в аренду. Автор тоже показывает, что вследствие оборота земли изменяется и величина имений.

В конце статьи автор анализирует общественно-экономические предпосылки, вызывающие оборот земли, и в связи с тем приводит данные о рабочей силе на имениях, о трудоустройстве земледельцев вне хозяйства, о тяге и об оснащении хозяйств, а также и о миграциях сельскохозяйственного населения.